Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-5(A)| May-2026

Original Article

ग्रामीण व शहरी भागातील शिक्षणातील असमानता: मानवी हक्कांच्या दृष्टीकोनातून अभ्यास

प्रा. डॉ. वंदना फटाले[1], सुरनर महानंदा संतराम[2]
[1]गृहविज्ञान विभाग प्रमुख, के. एस. के. महाविद्यालय, बीड
[2]संशोधक विद्यार्थी, के. एस. के. महाविद्यालय, बीड

Manuscript ID:
JRD -2026-180513
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 5(A)
Pp. 54-57
May- 2026
Submitted: 15 Apr. 2026
Revised: 25 Apr. 2026
Accepted: 10 May. 2026
Published: 31 May 2026

सारांश:

ग्रामीण व शहरी भागातील शिक्षणातील असमानता हा भारतासमोरील एक महत्त्वाचा सामाजिक व मानवी हक्कांचा प्रश्न आहे. शिक्षण हा प्रत्येक व्यक्तीचा मूलभूत मानवी हक्क असूनही ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना पायाभूत सुविधांचा अभाव, प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता, डिजिटल साधनांची अनुपलब्धता आणि आर्थिक अडचणी यांमुळे गुणवत्तापूर्ण शिक्षणापासून वंचित राहावे लागते. याउलट शहरी भागात आधुनिक शैक्षणिक सुविधा, तंत्रज्ञानाधारित शिक्षण आणि स्पर्धात्मक वातावरण उपलब्ध असल्याने विद्यार्थ्यांना अधिक संधी मिळतात. या असमानतेमुळे सामाजिक न्याय, समान संधी आणि व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासावर परिणाम होतो. शिक्षणातील दरी कमी करण्यासाठी ग्रामीण भागात डिजिटल पायाभूत सुविधा, प्रशिक्षित शिक्षक, स्थानिक भाषेतील शैक्षणिक साहित्य आणि प्रभावी शैक्षणिक धोरणांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. शिक्षणातील समानता ही सामाजिक न्याय आणि मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी अत्यावश्यक आहे.

मुख्यशब्द : *ग्रामीण शिक्षण, शहरी शिक्षण, शैक्षणिक असमानता, मानवी हक्क, समान संधी, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, डिजिटल पायाभूत सुविधा, सामाजिक न्याय, शिक्षणाचा हक्क, शैक्षणिक विकास.*

प्रस्तावना

ग्रामीण व शहरी भागातील शिक्षणातील असमानता हा आजच्या भारतातील एक गंभीर सामाजिक प्रश्न आहे. शिक्षण हा प्रत्येक व्यक्तीचा मूलभूत मानवी हक्क मानला जातो. संयुक्त राष्ट्रे यांनी जाहीर केलेल्या मानवाधिकारांच्या सार्वत्रिक जाहीरनाम्यात शिक्षणाचा हक्क स्पष्टपणे नमूद केला आहे. त्याचप्रमाणे यूनेस्कोहि शिक्षणाला सर्वांपर्यंत पोहोचविण्याचे जागतिक ध्येय पुढे नेत आहे. भारत सरकारनेही शिक्षणाचा हक्क कायद्याच्या माध्यमातून प्रत्येक बालकाला मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची हमी दिली आहे. ग्रामीण भागात शाळांची संख्या कमी असणे, पायाभूत सुविधांचा अभाव, शिक्षकांची कमतरता, अपुरी प्रयोगशाळा व ग्रंथालये, डिजिटल साधनांची अनुपलब्धता या समस्या ठळकपणे दिसतात. अनेक गावांमध्ये विद्यार्थ्यांना शाळेत जाण्यासाठी लांब अंतर पार करावे लागते. वीज व इंटरनेटची अनियमितता, स्थानिक भाषेतील अभ्यास साहित्याचा अभाव, आर्थिक दुर्बलता आणि पालकांची शैक्षणिक अनभिज्ञता यामुळे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात खंड पडतो. विशेषतः आदिवासी व वंचित समाजातील मुलांना शिक्षणापासून वंचित राहावे लागते, ज्यामुळे त्यांचा शिक्षणाचा मूलभूत हक्क बाधित होतो. शहरी भागात तुलनेने अधिक शाळा, खासगी शैक्षणिक संस्था, तंत्रज्ञानाधारित शिक्षण, कुशल शिक्षक आणि स्पर्धात्मक वातावरण उपलब्ध असते. मात्र येथेही आर्थिक विषमता मोठी आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. वंदना फटाले गृहविज्ञान विभाग प्रमुख, के. एस. के. महाविद्यालय, बीड

How to cite this article:
फटाले, वंदना., & सुरनर, महानंदा. संतराम. (2026). ग्रामीण व शहरी भागातील शिक्षणातील असमानता: मानवी हक्कांच्या दृष्टीकोनातून अभ्यास. Journal of research & development, 18(5), 54–57. https://doi.org/10.5281/zenodo.20924139

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.20924139
OPEN ACCESS

उच्च दर्जाच्या खासगी शाळांमध्ये शिक्षण घेण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात खर्च आवश्यक असतो, ज्यामुळे झोपडपट्टीतील व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबातील मुलांना समान संधी मिळत नाहीत.परिणामी, शिक्षणातील गुणवत्ता आणि परिणामांमध्ये स्पष्ट तफावत निर्माण होते. मानवी हक्कांच्या दृष्टीने पाहता, शिक्षण हा केवळ साक्षरतेचा प्रश्न नसून समान संधी, सामाजिक न्याय आणि व्यक्तिमत्त्व विकासाचा पाया आहे. जेव्हा ग्रामीण विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळत नाही, तेव्हा त्यांची रोजगारसंधी सामाजिक प्रगती आणि सशक्तीकरण यावर दीर्घकालीन परिणाम होतो. ही परिस्थिती सामाजिक असमानता वाढवते आणि पिढ्यान्पिढ्या गरिबीचे चक्र कायम ठेवते. या असमानतेवर मात करण्यासाठी शासनाने ग्रामीण भागात दर्जेदार शाळा, प्रशिक्षित शिक्षक, डिजिटल पायाभूत सुविधा आणि स्थानिक भाषेतील अभ्यास साहित्य उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. शैक्षणिक धोरणे राबविताना सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या वंचित घटकांना प्राधान्य देणे गरजेचे आहे. समुदाय सहभाग, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्या सहकार्याने शिक्षणाचा दर्जा उंचावता येऊ शकतो. ग्रामीण व शहरी भागातील शिक्षणातील असमानता ही मानवी हक्कांच्या मूलभूत तत्त्वांशी विसंगत आहे. प्रत्येक मुलाला समान, दर्जेदार आणि सुलभ शिक्षण मिळणे हेच खरे सामाजिक न्यायाचे लक्षण आहे. त्यामुळे शिक्षणातील दरी कमी करणे ही केवळ विकासाची नव्हे तर मानवी हक्कांची जपणूक करण्याची अत्यावश्यक जबाबदारी आहे.

समान संधीचा अभाव

ग्रामीण आणि शहरी भागांमध्ये शिक्षणाच्या संधींमध्ये मोठी तफावत आढळून येते. शहरी भागात उत्तम शाळा, प्रशिक्षित शिक्षक, डिजिटल साधने, वाचनालये आणि इतर शैक्षणिक सुविधा सहज उपलब्ध असतात. याउलट ग्रामीण भागात शाळांची कमतरता, शिक्षकांची अनुपलब्धता, अपुरी पायाभूत सुविधा, तंत्रज्ञानाचा अभाव आणि आर्थिक मर्यादा यांमुळे विद्यार्थ्यांना समान संधी मिळत नाहीत.समान संधीचा अभाव हा केवळ सुविधा नसण्यापुरता मर्यादित नसून गुणवत्तेच्या बाबतीतही दिसून येतो. शहरी विद्यार्थ्यांना स्पर्धा परीक्षा, करिअर मार्गदर्शन, इंग्रजी माध्यमातील शिक्षण आणि विविध कौशल्यविकास कार्यक्रमांची अधिक संधी मिळते. ग्रामीण विद्यार्थ्यांना मात्र या सुविधा मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध असतात. परिणामी, उच्च शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधींमध्येही असमानता निर्माण होते.मानवी हक्कांच्या दृष्टीने पाहिले असता, समान शिक्षणसंधीचा अभाव सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वाला बाधा पोहोचवतो. शिक्षण हे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाचे आणि सशक्तीकरणाचे साधन आहे. जर ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण मिळाले नाही, तर त्यांचे सामाजिक, आर्थिक आणि वैयक्तिक प्रगतीचे मार्ग मर्यादित राहतात. म्हणूनच शिक्षणातील ही दरी कमी करण्यासाठी शासनाने आणि समाजाने संयुक्तपणे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा उभारणे, डिजिटल साक्षरता वाढवणे, स्थानिक भाषेत अभ्यास साहित्य उपलब्ध करणे आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षकांची नेमणूक करणे या उपाययोजना महत्त्वाच्या ठरतात. समान शिक्षणसंधी उपलब्ध करून देणे हे केवळ विकासाचे ध्येय नसून ते प्रत्येक व्यक्तीचा मूलभूत मानवी हक्क आहे.

गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा हक्क

ग्रामीण व शहरी भागातील शिक्षणातील असमानता ही मानवी हक्कांच्या दृष्टीने अत्यंत गंभीर समस्या आहे. शिक्षणाचा हक्क हा केवळ शाळेत प्रवेश मिळवण्यापुरता मर्यादित नसून, तो गुणवत्तापूर्ण, समतोल आणि सर्वसमावेशक शिक्षण मिळण्याचा हक्क आहे. प्रत्येक बालकाला समान संधी व दर्जेदार शिक्षण मिळावे, हीच मानवी हक्कांची मूलभूत संकल्पना आहे.

शहरी भागात आधुनिक शाळा, प्रशिक्षित शिक्षक, डिजिटल साधने, ग्रंथालये आणि प्रयोगशाळा यांसारख्या सुविधा उपलब्ध असतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना अधिक समृद्ध व स्पर्धात्मक शिक्षण मिळते. याउलट ग्रामीण भागात शाळांची अपुरी संख्या, शिक्षकांची कमतरता, अपुरी पायाभूत सुविधा, इंटरनेट व वीजपुरवठ्याची समस्या यांमुळे विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षणापासून वंचित राहावे लागते. यामुळे समान संधीचा हक्क बाधित होतो.गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा हक्क म्हणजे केवळ साक्षरता नव्हे, तर विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, सामाजिक, नैतिक आणि कौशल्याधारित विकासाला चालना देणारे शिक्षण होय. जर ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना आवश्यक सुविधा व संसाधने मिळाली नाहीत, तर त्यांच्या भविष्यातील रोजगार, सामाजिक प्रगती आणि आर्थिक स्वावलंबनावर परिणाम होतो. हे मानवी हक्कांच्या समानतेच्या तत्त्वाला बाधा आणणारे आहे. म्हणूनच ग्रामीण व शहरी भागातील शिक्षणातील दरी कमी करण्यासाठी शासनाने डिजिटल पायाभूत सुविधा मजबूत करणे, प्रशिक्षित शिक्षकांची नेमणूक करणे, स्थानिक भाषेत अभ्यास साहित्य उपलब्ध करणे आणि सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकांना विशेष सहाय्य देणे आवश्यक आहे. गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा हक्क प्रत्यक्षात आणण्यासाठी केवळ कायदे पुरेसे नाहीत, तर त्यांची प्रभावी अंमलबजावणीही तितकीच महत्त्वाची आहे.

ग्रामीण भागात डिजिटल पायाभूत सुविधा निर्माण करणे

ग्रामीण भागातील डिजिटल पायाभूत सुविधांमध्ये प्रामुख्याने इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी, वीजपुरवठा, संगणक व स्मार्ट उपकरणे, डिजिटल वर्गखोल्या, ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म आणि स्थानिक भाषेतील शैक्षणिक सामग्री यांचा समावेश होतो. अनेक गावांमध्ये इंटरनेटचा वेग कमी असणे किंवा नेटवर्क उपलब्ध नसणे ही मोठी अडचण आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण, डिजिटल अभ्यासक्रम आणि शैक्षणिक साधनांचा लाभ घेता येत नाही. यासाठी फायबर नेटवर्क, मोबाईल टॉवर्स आणि उपग्रह आधारित इंटरनेट सुविधा वाढवणे आवश्यक आहे. वीजपुरवठ्याची अनियमितता ही आणखी एक गंभीर समस्या आहे. सतत वीज उपलब्ध नसल्यास संगणक, प्रोजेक्टर किंवा डिजिटल बोर्ड वापरणे शक्य होत नाही. त्यामुळे सौरऊर्जा प्रकल्प, बॅटरी बॅकअप आणि मायक्रो-ग्रिड प्रणाली विकसित करणे उपयुक्त ठरते. यामुळे शिक्षणात सातत्य राखता येईल. शाळांमध्ये संगणक प्रयोगशाळा, डिजिटल बोर्ड, टॅबलेट किंवा लॅपटॉप यांची उपलब्धता वाढवणे गरजेचे आहे. केवळ उपकरणे देणे पुरेसे नसून शिक्षकांना डिजिटल कौशल्यांचे प्रशिक्षण देणे तितकेच महत्त्वाचे आहे. शिक्षक डिजिटल साधनांचा प्रभावी वापर करू शकतील, तर विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळेल. ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील विद्यार्थ्यांसाठी स्थानिक भाषांमध्ये डिजिटल अभ्यास साहित्य उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. अनेक वेळा इंग्रजी किंवा इतर भाषांमुळे विद्यार्थ्यांना विषय समजण्यात अडचणी येतात. स्थानिक भाषेत व्हिडिओ, ऑडिओ, ई-बुक्स आणि इंटरॅक्टिव्ह सामग्री तयार केल्यास शिक्षण अधिक सुलभ होईल. डिजिटल पायाभूत सुविधा निर्माण करताना सामाजिक समावेशनाचाही विचार करणे गरजेचे आहे. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांतील विद्यार्थ्यांना मोफत किंवा अनुदानित साधने उपलब्ध करून दिल्यास समान संधीचा अभाव कमी करता येईल. तसेच मुली, दिव्यांग विद्यार्थी आणि आदिवासी समाजासाठी विशेष उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. डिजिटल सुविधा उपलब्ध झाल्यास विद्यार्थ्यांना केवळ शालेय शिक्षणच नव्हे तर स्पर्धा परीक्षा, कौशल्यविकास अभ्यासक्रम, ऑनलाईन प्रशिक्षण आणि रोजगाराच्या संधींबाबत माहिती मिळू शकते. यामुळे ग्रामीण भागातील युवकांचे सक्षमीकरण होऊन सामाजिक आणि आर्थिक प्रगती साधता येईल.

सामाजिक न्यायाचा प्रश्न

सामाजिक न्याय म्हणजे समाजातील प्रत्येक घटकाला समान संधी आणि संसाधनांचा न्याय्य वाटा मिळणे. जेव्हा शिक्षणाच्या संधींमध्ये भौगोलिक, आर्थिक किंवा सामाजिक आधारावर भेद निर्माण होतो, तेव्हा समाजात असमानता वाढते. ग्रामीण व आदिवासी समाजातील विद्यार्थी उच्च शिक्षण, स्पर्धा परीक्षा किंवा चांगल्या नोकऱ्यांच्या संधींपासून वंचित राहतात. परिणामी गरिबी आणि सामाजिक मागासलेपणाचे चक्र कायम राहते. शिक्षणातील असमानता ही लिंगभेद, जातीय भेद आणि आर्थिक विषमता यांनाही बळकटी देते. ग्रामीण भागातील मुलींचे शिक्षण लवकर खंडित होते, कारण सामाजिक रूढी, लवकर लग्न, सुरक्षिततेच्या समस्या आणि शाळेचे अंतर या घटकांचा प्रभाव पडतो. त्यामुळे मानवी हक्कांचा भंग होतो आणि सामाजिक समतेचे उद्दिष्ट अपूर्ण राहते.मानवी हक्कांच्या दृष्टीने पाहता, राज्यावर सर्वांना समान, सुलभ आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्याची जबाबदारी आहे. ग्रामीण भागात शाळांची उभारणी, डिजिटल पायाभूत सुविधा, प्रशिक्षित शिक्षकांची नियुक्ती, शिष्यवृत्ती योजना, स्थानिक भाषांतील अभ्यासक्रम आणि विद्यार्थ्यांसाठी पोषण आहार योजना यांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. तसेच समाजात शिक्षणाबाबत जागरूकता निर्माण करणेही महत्त्वाचे आहे.

भौतिक पायाभूत सुविधांची कमतरता

ग्रामीण शाळांमध्ये इमारतींची अपुरी व्यवस्था, वर्गखोल्यांची कमतरता, गळकी छप्परे, अपुरी वीजपुरवठा, स्वच्छतागृहांचा अभाव आणि सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याची अनुपलब्धता यामुळे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर प्रतिकूल परिणाम होतो. अनेक ठिकाणी विद्यार्थ्यांना झाडाखाली किंवा तात्पुरत्या शेडमध्ये बसून शिक्षण घ्यावे लागते. अशा परिस्थितीत गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची अपेक्षा करणे कठीण ठरते. भौतिक सुविधा नसल्यामुळे विद्यार्थ्यांची शाळेत उपस्थिती कमी होते आणि गळतीचे प्रमाण वाढते. विशेषतः मुलींसाठी स्वच्छ व सुरक्षित स्वच्छतागृहांचा अभाव हा शिक्षणात अडथळा ठरतो. यामुळे त्यांच्या शाळेत जाण्याचे प्रमाण कमी होते आणि काही वेळा शिक्षण अर्धवट सोडावे लागते. दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी रॅम्प, विशेष आसनव्यवस्था किंवा सहाय्यक साधनांची कमतरता असल्याने त्यांचा शिक्षणाचा हक्कही बाधित होतो. त्यामुळे शिक्षणातील असमानता सामाजिक विषमतेला अधिक बळ देते. डिजिटल युगात संगणक, इंटरनेट, स्मार्ट क्लासरूम यांसारख्या सुविधांचा अभाव ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना आधुनिक ज्ञानापासून दूर ठेवतो. शहरी शाळांमध्ये उपलब्ध असलेल्या प्रगत तंत्रज्ञानाच्या तुलनेत ग्रामीण शाळा मागे पडतात. परिणामी स्पर्धात्मक परीक्षांमध्ये आणि उच्च

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-5(A)| May-2026

शिक्षणात ग्रामीण विद्यार्थ्यांना समान संधी मिळत नाही.भौतिक पायाभूत सुविधांची कमतरता ही केवळ संसाधनांचा प्रश्न नसून ती सामाजिक न्यायाशी संबंधित बाब आहे. शिक्षणातील असमानता कमी करण्यासाठी शासनाने ग्रामीण शाळांच्या इमारती, वीज, पाणी, स्वच्छता आणि डिजिटल साधनांवर अधिक गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्था, स्वयंसेवी संघटना आणि समाजाचा सहभागही तितकाच महत्त्वाचा आहे.

निष्कर्ष

ग्रामीण व शहरी भागातील शिक्षणातील असमानता ही केवळ शैक्षणिक समस्या नसून ती मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाशी निगडित गंभीर सामाजिक समस्या आहे. शिक्षणाचा हक्क हा प्रत्येक नागरिकाचा मूलभूत हक्क मानला जातो; परंतु ग्रामीण व आदिवासी भागात पायाभूत सुविधांची कमतरता, प्रशिक्षित शिक्षकांचा अभाव, डिजिटल साधनांची अनुपलब्धता आणि आर्थिक अडचणी यांमुळे विद्यार्थ्यांना समान संधी मिळत नाही. याउलट शहरी भागात उत्तम शाळा, तांत्रिक साधने, कोचिंग सुविधा आणि जागरूक पालक यांमुळे विद्यार्थ्यांना अधिक संधी उपलब्ध होतात. या विषमतेमुळे सामाजिक आणि आर्थिक दरी अधिक वाढते, बेरोजगारी आणि गरिबीचे प्रमाण टिकून राहते तसेच समाजातील दुर्बल घटक मुख्य प्रवाहापासून दूर राहतात. त्यामुळे शिक्षणातील समानता सुनिश्चित करणे हे सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी अत्यावश्यक आहे. शासनाने ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा, डिजिटल कनेक्टिव्हिटी, स्थानिक भाषांतील अभ्याससाहित्य आणि शिक्षक प्रशिक्षण यावर भर दिल्यास ही दरी कमी होऊ शकते.

संदर्भ

1. शालेय व्यवस्था आणि प्रशासन - ग.वि. अकोलकर
2. भारतीय सामाजिक संरचना आणि सामाजिक समस्या - रा. ज. लोटे
3. भारतीय शिक्षण प्रणालीचा विकास आणि शालेय व्यवहाराचे अधिष्ठान - डॉ. के. यु. घोरमोडे
4. इंटरनेट